

УДК [342.56:930](477)«15/17»

DOI: 10.20535/2307-5244.60.2025.338302

В. М. Щербатюк

ORCID: 0000-0002-0952-3225

Національна академія внутрішніх справ

О. В. Шкуратенко

ORCID: 0000-0002-1879-0085

Національна академія внутрішніх справ

Д. І. Курас

ORCID: 0000-0002-6153-6330

Національна академія внутрішніх справ

V. Shcherbatyuk

National Academy of Internal Affairs

O. Shkuratenko

National Academy of Internal Affairs

D. Kuras

National Academy of Internal Affairs

**СУДОВІ ТА ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ
ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ
Й УКРАЇНСЬКОЇ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
(СЕРЕДИНА XVI — КІНЕЦЬ XVIII ст.)
В СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ**

*Judicial and Law Enforcement Bodies of Zaporozhian Sich
and the Ukrainian Hetman State (Mid-16th to Late 18th Century)
in Contemporary Nationwide Historiography*

На основі наукових праць сучасних вітчизняних науковців у статті висвітлено стан наукового осягнення судових і правоохоронних органів Запорозької Січі та Української гетьманської держави, визначено репрезентативність джерельної бази дослідження. Простежено основні напрями наукового освоєння досліджуваної теми та їх змістове наповнення.

Ключові слова: історіографія; наукова праця; дослідження; судові та правоохоронні органи; Запорозька Січ; Військо Запорозьке; Гетьманщина; Українська гетьманська держава.

Based on the scientific works of modern Ukrainian scholars, this article examines the current state of research on the judicial and law enforcement bodies of Zaporozhian Sich and the Ukrainian Hetman State. The analysis demonstrates that this topic requires further scientific investigation, as the process of

knowledge accumulation regarding the essence and nature of judicial and law enforcement bodies during this period continues to evolve. The research employs methods of historiographic analysis and synthesis, criticism of historiographical sources, and other approaches that contribute to determining the current state of scientific development on this issue and to generalizing both established and emerging scholarly perspectives regarding judicial and law enforcement agencies of the studied period. A comprehensive source base has been established and found to be sufficiently representative. In preparing for the invasion of the Kingdom of Hungary, the Mongols planned to defeat its armies, kill or capture the monarch, obtain great spoils, and create bridgeheads for further expansion into Europe. Hungarian nobles did not take adequate measures to strengthen the country's defensive capabilities. In March 1241, a Mongol army numbering tens of thousands of warriors invaded the kingdom from multiple directions, so that the Hungarian army, which was outnumbered, could not create a strong defense. The Hungarian heavy cavalry was unable to withstand the mobile Mongol cavalry. On April 11, Hungarian forces suffered defeat in the Battle of the Sajó River, and as a result, the Mongols gained the opportunity to advance deep into the kingdom's territory and capture Pest by storm. Despite their military successes, the Mongols failed to capture the Hungarian king or seize several important fortresses, including Esztergom and Székesfehérvár. The defense of fortresses and resistance of the population allowed them to divert part of the Mongol army, possibly influencing the nomads' subsequent strategy and their withdrawal from the Kingdom of Hungary. As a result of Mongol aggression, hundreds of thousands of the kingdom's inhabitants perished, and hundreds of settlements were destroyed. The Mongol withdrawal from the kingdom's territory was caused by a whole series of factors: resistance from surviving Hungarian forces, fortress garrisons and the population, unfavorable climatic conditions, lack of resources for prolonged military operations, political struggles within the Mongol Empire, and Mongol fears regarding possible actions by European armies. The successful defense of stone fortresses, actions of small Hungarian military units, and popular resistance were crucial in shaping Béla IV's defensive strategy after 1242, when intensive construction of various fortifications began in the kingdom. Military reforms carried out by Hungarian monarchs and nobility yielded positive results during the repulsion of the Mongol invasion of 1285.

Keywords: historiography; scientific work; research; judicial and law enforcement bodies; Zaporozhian Sich; Zaporozhian Host; the Hetmanate; the Ukrainian hetman state.

Постановка проблеми. Аналіз розглянутих у роботі наукових праць переконує, що система організації та здійснення влади, органи управління на Запорозжі деякою мірою подібні до аналогічних за часів ранньофеодальних утво-

рень східних слов'ян. Також певну аналогію можна провести з вічовим устроєм Руської держави (як елемент народоправства, альтернатива владі князя і, одночасно, як механізм легітимації найважливіших загальносуспільних політичних рішень). Погодимось з багатьма сучасними науковцями, що устрій Війська Запорозького Низового можна вважати продовженням і розвитком традиції народоправства в організації та здійсненні влади (понад те — традиції державотворення) (Макаренко, О. М. 2015). Водночас у традиційному укладі влади, сформованій у Січі, з початком Української національної революції 1648–1676 рр. та виникненням Української гетьманської держави розпочали розвиватися та зміцнюватися централістські начала, що спричинило в українських землях зміни в судовій і правоохоронній системах.

Запорозька Січ — продукт діяльності українського козацтва, коріння якого сягає глибини століть, віддзеркалювала тисячолітні традиції правої державотворення українців. Виокремлюючи з етнокультурних об'єднань Східної Європи праукраїнців, можемо говорити про чинники протодержавних утворень із середини II тис. до н. е. (Щербатюк, В. М. & Сокур, Ю. В. 2017). Однак учені одностайні щодо утвердженій в історіографії думки, що Запорозька Січ не стала державою в повному розумінні слова, але мала стільки яскравих ознак державності, що її не раз цілком справедливо називали справжньою козацькою республікою, де козацьке судочинство стало продовженням давньоруських традицій судового процесу та часів Галицько-Волинської й литовсько-руської держав і згодом набуло значного розвитку в Українській козацькій державі, коли козацькі та міські судді становили вже професійний суддівський корпус. Тому важливою й досить актуальною є тема дослідження — наукове освоєння розвитку судової та правоохоронної систем козацької доби, зокрема в контексті його історіографічного осмислення. Відсутністю історіографічних загальних робіт з цієї тематики обумовлена наукова новизна даної праці.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що узагальнення з теми дасть змогу усвідомити рівень освоєння наукової проблеми, сприятиме подальшому її пізнанню, спонукатиме науковців до детальнішого історико-правового осягнення судових і правоохоронних органів Війська Запорозького Низового та козацької держави.

Мета дослідження — встановити повноту і об'єктивність висвітлення діяльності судових і правоохоронних органів Запорозької Січі та Української гетьманської держави, врахувавши новітні досягнення сучасної науки, простежити найдискусійніші питання в історіографії та їхнє змістове наповнення.

Досягненню мети підпорядковано розв'язання таких дослідницьких завдань: з'ясувати сучасний стан наукової розробки проблеми; сформулювати джерельний комплекс теми та проаналізувати його репрезентатив-

ність; визначити теоретико-методологічні засади дослідження; простежити основні напрями вивчення судових і правоохоронних органів Вольностей Війська Запорозького Низового та Української гетьманської держави; визначити питання, які потребують подальшого наукового осмислення.

Методологічна основа дослідження ґрунтується на принципах об'єктивності й історизму, всебічності, системності та ін. У роботі використано загальнонаукові методи: порівняльний, проблемно-хронологічний, метод типологізації, а також спеціальні методи: теоретико-юридичний, спеціально-юридичний тощо. Останні, за допомогою юридичної термінології, сприяли аналізу явищ і фактів державно-правової дійсності у працях сучасних українських авторів. Водночас залучалися методи історіографічного аналізу та синтезу, критики історіографічних джерел, що дало змогу узагальнити усталені та новітні погляди науковців щодо судових і правоохоронних органів Запорозької Січі й Української гетьманської держави, визначити стан дослідження проблеми.

Аналіз історіографічної бази дослідження. На сьогодні дослідження історіографії судової та правоохоронної систем на Січі й в Українській гетьманській державі представлене в наукових дослідженнях недостатньо. Науковці більше уваги приділяли безпосередньо досягненню самої історії судової та правоохоронної систем у Вольностях Війська Запорозького Низового та козацькій державі, їхніх витоків, об'єктивних тенденцій і закономірностей їх розвитку загалом тощо. Одна з останніх таких праць — курс лекцій науково-педагогічних працівників кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ «Історія судових і правоохоронних органів України», де автори за періодами (зокрема й щодо означеного в даній роботі), відповідно до конкретно-історичних умов досліджують еволюцію судових і правоохоронних органів як важливої складової державно-правового устрою України (Щербатюк, В. М. та ін. 2022, с. 280).

Щодо історії судової системи України варто говорити про колективну працю, видану Інститутом держави і права ім. В.М. Корецького НАН України (Бігун, В. С. та ін., 2014). Серед новітніх видань, де висвітлено історію правоохоронних органів України — підручник науковців Західноукраїнського національного університету «Історія правоохоронних органів України» (Банах, С. В. та ін. 2021). Безумовно, існує значний обсяг наукових розвідок, присвячених окремим аспектам судової та правоохоронної систем на території сучасної України, зокрема, й у досліджуваний час. Це праці таких сучасних українських авторів, як О. В. Макаренко (Макаренко, О. В. 2011), М. О. Мельник (Мельник, М. О. 2014), Л. Т. Присташ (Присташ, Л. Т. 2015), Є. А. Безкровний¹, Т. Б. Ніколаєнко (Ніколаєнко, Т. Б. 2015), М. Г. Тараненко

¹ Безкровний Є. А. Організаційно-правові засади діяльності органів прокуратури України з розгляду звернень: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 — Судоустрій; прокуратура та адвокатура. Київ, 2015.

і М. М. Тараненко (Тараненко, М. Г. & Тараненко, М. М. 2017) та ін. Проте в контексті історіографічного узагальнення та висвітлення дослідження судових і правоохоронних органів Січі й держави «Військо Запорозьке» їх праці мають фрагментарне значення, адже подібної загальної мети автори в роботах не ставили.

Аналізуючи праці дослідників, що стосуються судових і правоохоронних органів зазначеного періоду, переконуємося, що вони одностайно стверджують про судочинство Війська Запорозького Низового, яке ґрунтувалося на таких засадах: по-перше, на правових звичаях козацтва загалом і «низового товариства» зокрема; по-друге, на судових прецедентах, які ще не трансформувались у загальновизнаний правовий звичай; по-третє, на усному військовому й іншому праві запорожців; по-четверте, на правовій свідомості («здоровому глузді») запорозької старшини, яка здійснювала судові функції. На останньому етапі існування Січі не можна виключати і обмеженого використання письмового права (рецепційованих норм інших держав та результатів власної нормотворчості). Цю думку раніше висловлював історик права М.Є. Слабченко (Слабченко, М. Є. 1927, с. 288). Його погляди підтримують сучасні дослідники В. Л. Андрущенко та В. М. Федосов (Андрущенко, В. Л. & Федосов, В. М. 1995), О. І. Гуржій (Гуржій, О. І. 1994), В.О. Щербак (Щербак, В. О. 2000), Л. О. Косенко (Косенко, Л. О. 2007) та ін. І хоча сьогодні дедалі більше визнається міркування науковців, що в останні роки існування Запорозької Січі низові козаки почали поступово розвивати власне писане законодавство (Тараненко, М. Г. & Тараненко, М. М. 2017, с. 119), вважаємо, що в історіографії проблеми все ж переважає думка щодо незастосовності запорожцями писемного права в судовій практиці.

В науці дедалі більше утверджується думка, що право Січі й українське право загалом слід розглядати радше як продукт етнотворчості, коріння якого сягає в давню історію українства, а національна держава, предтечею якої й була Запорозька Січ — це правове явище, яке є результатом втілення правових норм. Таку думку обстоював український правознавець О. О. Шевченко (Шевченко, О. О. 1996, с. 224). Осягнення цієї проблеми триває (Безклубий та ін. 2010). Однак іще потребує зусиль дослідників широке наукове освоєння витоків цих правових норм. На наше переконання, їх потрібно шукати в етногенезі та родоплемінній консолідації, що синхронно відбувались у лісових, лісостепових і степових регіонах як серед місцевих (автохтонних), так і серед прийшлих народів, а подальше дієве вдосконалення означених норм — у протодержавних об'єднаннях східнослов'янських племен (Щербатюк, В. М., Сокур, Ю. В. & Орищенко, Ю. В. 2020, с. 54).

Віддаючи пріоритет документальним джерелам (Белашов, В. І. 2006, с. 161) учені стверджують, що, незважаючи на вплив царату, суддівство в XVII–XVIII ст. розвивалось у контексті еволюції національної системи

права (Луцик, А. 2009). Часи козацтва в історіографії справедливо вважаються окремим і досить вагомим історичним етапом у розвитку правоохоронної системи в українських землях. Так, Є. Безкровний логічно запевняє, що в утвореній у другій половині XVI ст. Запорозькій Січі основу правопорядку становила козацька правова система¹. Розвитку реформування системи правоохоронних органів в Україні за козацької доби та впливу цього процесу на інші її періоди приділив увагу В. М. Єднак (Єднак, В. М. 2018, с. 5). У контексті дослідження історії правоохоронних органів України загалом низка авторів виокремила правоохоронні функції на Січі та на теренах Запорозьких Вольностей і логічно запевняє, що тогочасна правоохоронна діяльність не була відділена від адміністративної, яку виконували посадовці на Запорожжі. Водночас сучасні дослідники наголошують, що за козацької доби, зокрема в період Української гетьманської держави, на досить високому рівні вже було налагоджено оперативно-розшукову роботу. Проте її існування та механізми реалізації зумовлювалися вимогами політичної ситуації (Банах, С. В. та ін. 2021, с. 100).

Праці, використані в цій статті, стали *джерельною базою дослідження*. За видовим принципом, вона поділяється на такі групи: 1) спеціальні монографії, в яких безпосередньо або опосередковано йдеться про судові чи правоохоронні органи Запорозької Січі та Української гетьманської держави; 2) загальні дослідження з історії Запорозької Січі й Української гетьманської держави, де в контексті інших аспектів розглядаються питання щодо судових або правоохоронних органів; 3) дисертації й автореферати; 4) навчальні видання; 5) науково-довідкова література. Цей джерельний комплекс досліджуваної теми є достатньо репрезентативним. Однак загальнлі історіографічної праці бракує, що надає темі актуальності, наукової новизни і практичного значення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вже усталеною в історіографії є думка, що джерелом усієї влади, зокрема й судової, в Січі була колективна воля козацького загалу, «запорізького низового товариства», що не виключало формальних посилань в окремих офіційних рішеннях на волю Божу чи монаршу ласку. Відповідно судочинство велося від імені «товариства Війська Запорізького», а кошовий і військовий суддя підписували вирок чи рішення не лише від свого імені, а й від усього товариства.

Носіями судової влади формально визнавалися всі січовики. Здійснювалася вона як безпосередньо на загальній військовій (за іншою термінологією — січовій або кошовій) раді та козацьких сходках, так і через виборних або призначених («наказних») посадових осіб — козацьку старшину. Оскільки, як зазначалося, судова влада загалом не була відокремлена від військо-

¹ Безкровний, Є. А. 2015. Організаційно-правові засади діяльності органів прокуратури України з розгляду звернень: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 — Судострій; прокуратура та адвокатура. Київ, 2015. С. 28.

во-адміністративної, що заборонялося Литовським статутом попередніх часів, то погодимося з думкою Лідії Присташ, що така негативна тенденція — поєднання судової й адміністративної влади відзначалась і в подальші роки (Присташ, Л.Т. 2015, с. 47, 48).

Досліджуючи судову владу Війська Запорозького Низового, науковці справедливо зважають на військове життя запорожців. Об'єктивним є твердження, що державно-правовий режим Запорозької Січі визначався її статусом як військової республіки, своєрідного лицарського ордену. Зокрема, суд під час бойових дій мав риси так би мовити військово-польового суду. В таких умовах судові рішення виносили одноосібно військові командири, які водночас були й посадовими особами (козацькою старшиною) — кошовий отаман, курінні отамани, паланкові, похідні полковники (Бігун, В. С. та ін. 2014, с. 133). Тому це є також наочним підтвердженням, що судові функції були невіддільні від адміністративно-командних і були усними розпорядженнями. Спираючись на документи, можемо додати, що ці розпорядження в означених умовах мали виконуватися негайно (Гісцова та ін., 2003, с. 274, 275).

Судова влада Січі поширювалася на всю територію Вольностей Війська Запорозького Низового. Однак авторитет і міць судової влади відрізнялися в різні періоди історії Запорозької Січі. Зокрема, в період Нової Січі послаблюється судова влада Коша. Колектив авторів дослідження «Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку» за редакцією Ігоря Усенка запевняє, що тоді побільшало зловживань владою та ігнорування або невиконання з боку січової старшини судових повноважень, а також невизнання серед козацького загалу судових рішень старшини (Бігун, В. С. та ін. 2014, с. 135).

Хоча думки науковців щодо чіткої кількості судових інстанцій у Запорозькій Січі та законодавчого їх унормування дещо розходяться, панує одностайне бачення, що ці інстанції є важливим чинником державотворення. Погоди́мося з дослідником апарату управління Запорозької Січі Ігорем Паньонком, що козацькі суди становили певну систему і мали особливості, які, свідчили, по-перше, про серйозність захисту тогочасних прав, а по-друге — про простоту формування судових органів шляхом виборності з козацького братства. У дисертації науковець аргументовано доводить характерну ознаку запорозького судочинства — дотримання авторитету судових інстанцій та зважання вищої інстанції на постанову нижчої¹.

Сучасні вітчизняні вчені В. Андрущенко, В. Федосов, П. Захарченко цілком правомірно називають чинними на Запорозжжі такі судові установи: а) паланковий суд або суд паланкового полковника (суд першої інстанції);

¹ Паньонко, І. М. 2000. Апарат управління Запорізької Січі (середина XVI ст. — 1775 р.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 — Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Львів, 2000. С. 18.

б) курінний суд або суд курінного отамана (суд другої інстанції); в) суд військового судді (суд першої інстанції з тяжких кримінальних справ); г) суд кошового отамана (був спочатку судом першої інстанції в справах військової старшини і паланкових полковників, а з часом, приблизно в середині XVII ст., перетворився на вищу апеляційну інстанцію. Його вирoki були остаточними й оскарженню не підлягали); ґ) суд козацької ради (своєрідний верховний суд Запорозької Січі). Дослідники одностайні, що на плечі паланкового суду лягала основна маса цивільних справ. Ці справи розглядалися колегіально в складі паланкового полковника, осавула, писаря, обраних на три роки (Андрущенко, В. Л. & Федосов, В. М. 1995, с. 69; Захарченко, П. П. 2005, с. 126). Водночас Петро Захарченко справедливо додає, що суд козацької ради вирішував найрезонансніші справи, а вирок виносили на голосування всього козацького загалу, зокрема й паланкових козаків (Захарченко, П. П. 2005, с. 126, 127).

Звісно, судочинство у Січі спиралося на козацькі звичаї, основним правовим джерелом яких було давнє звичаєве право. Норми останнього могли набувати форми народних приказок, які легко запам'ятовувалися та зберігались у пам'яті поколінь і поширювалися на значній території. Беззаперечною є думка Федора Кокошка, що, попри багатовікову належність українських земель до різних державних утворень, народне звичаєве право повсюди відзначалося певною однотипністю. Його корені, як справедливо запевняє дослідник, були настільки глибокими в українських землях, що з ними мали рахуватися ще й після судової реформи в Російській імперії 1864 р. (Кокошко, Ф. І. 2018).

Тетяна Ніколаєнко, досліджуючи особливості кримінальної відповідальності козаків і військової старшини за звичаєвим правом Війська Запорозького Низового, повідомляє, що обов'язком судді було судити винних швидко, правдиво й безсторонньо. Водночас дослідниця зазначає, що в кримінальному праві козаків система злочинів і покарань характеризувалася особливостями мети їх призначення: кара злочинця, плата за злочин, відшкодування збитків, залякування, перевиховання та розкаяння в скоєному (Ніколаєнко, Т. Б. 2015, с. 187). Те саме знаходимо й у дослідженні Ігоря Бойка «Кримінальні покарання в Україні (XIX–XX ст.)» (Бойко, І. Й. 2013, с. 178–180). Автори справедливо підкреслили, що на Запорозжжі, виносячи вирoki злочинцям, керувалися, перш за все, освяченими плином віків «законами предків» — звичаями й традиціями, що передавалися з покоління в покоління. Проте в тяжких кримінальних справах право остаточного рішення залишалося за кошовим отаманом, який вважався найвищим суддею, бо мав верховну владу над усім військом. У таких випадках, як наголошував свого часу видатний дослідник козацтва Дмитро Яворницький, рішення суду повідомляли особливим документом, де писалоя: «За наказом пана кошо-

вого отамана...» (Яворницький, Д. 1990, с. 190). За рішенням кошового отамана такі справи, про що вже йшлося, могли виносити на розгляд ради старшини, а справи про найрезонансніші злочини — передавати на розгляд загальної військової ради.

Специфічною судовою інституцією був суд Похідного Коша в паланках. Цитований у праці «Судова влада в Україні...» історик і архівіст Аполлон Скальковський стверджував: «Бувало, що кошовий разом з військовим суддею і писарем об'їздив паланки і дорогою творив суд і розправу, встановлював усілякі порядки, а його рішення та постанови записувалися в «похідний» журнал» (Скальковский, А. 1886, с. 612; Бігун, В. С. та ін., 2014, с. 126). Зокрема, в журналі можна знайти протоколи судового розгляду багатьох цивільних справ, які стосувалися стягнення боргів, дотримання угод та давності володіння.

Певні судові функції виконували й інші військові старшини. Так, військовий писар викладав присуд кошового отамана або старшини на раді, сповіщав засуджених. Військовий осавул проводив оперативно-розшукові заходи з затримання злочинців, проводив дізнання, попереднє слідство та організовував виконання судових вироків. Військовий довбиш доставляв на січ затриманих злочинців, приковував засуджених до ганебного стовпа, був присутнім при виконанні судових вироків. Злочинці, що чекали на суд, перебували під наглядом військового пушкаря й тимчасово утримувались у військовій пушкарні.

Під час військових походів усі їх учасники підлягали суду походного полковника, який розглядав справу одноосібно або разом з іншими представниками походної старшини — писарем і осавулом. Якщо призначався наказний кошовий, то відповідні судові повноваження належали йому.

Важливу роль у діяльності судів у Запорозжі відігравали так звані старики — старі, заслужені козаки, які в минулому обіймали виборні посади кошових, курінних отаманів, військових суддів, полковників тощо й здобули повагу і авторитет серед козаків. Сучасний науковець Ігор Грозовський доводить, що їх залучали до розгляду судових справ як знавців і охоронців козацьких звичаїв (Грозовський, І. М. 2000, с. 90). Водночас «старики» формально не мали прав і привілеїв, які б давали змогу впливати на зміст судових рішень. Але їхня думка в багатьох випадках впливала на рішення козацького загалу, що дає підстави говорити про демократичність судової влади у Січі. Хоча не можемо не погодитися з думкою Володимира Голобуцького, що в період Нової Січі уже настала певна обмеженість козацької демократії: військова рада не мала вирішального значення, адже всі важливі питання, зокрема й вибори старшини, вирішували на сходках старшини, а судові рішення почав виносити фактично одноосібно кошовий отаман (Голобуцький, В. О. 1961, с. 315, 316).

Водночас незалежно від того, де саме відбувався судовий розгляд, існували певні загальні принципи здійснення судової влади у Вольностях Війська Запорозького Низового. Досить чітко вони прописані в науковому виданні «Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку» (Бігун, В. С. та ін. 2014). Зокрема, обумовлюючи деяку їх умовність, автори до них віднесли: виборність усіх суб'єктів, наділених судовими повноваженнями; гласність як публічний розгляд усіх кримінальних справ і цивільно-правових спорів; усність як надання учасниками судового розгляду пояснень, показань, заяв тощо лише в усній формі; змагальність як рівноправність і активність сторін судового розгляду у відстоюванні їхніх прав і законних інтересів; безпосередність судового розгляду; неперервність судового розгляду; визнання винним та притягнення до відповідальності лише за вироком або рішенням носія судової влади; ведення судочинства українською мовою; право кожного козака звертатися до суду по захист порушеного або оспорюваного права або інтересу (Бігун, В. С. та ін. 2014, с. 144).

На особливому значенні принципу рівності в судочинстві акцентували автори двотомного нарису «Історія українського козацтва»¹. Зокрема, цей принцип в козацькому судочинстві, на переконання авторів, був судовою гарантією народоправства і верховенства права, на яких ґрунтувалося правове життя січовиків. Під рівністю козаків перед судом малося на увазі також, що всі вони мають рівні права як учасники судового процесу; несуть рівну відповідальність; при обранні виду й міри покарання правопорушникам не мають значення переваги та привілеї. Водночас судді мали рівний правовий статус з іншими січовиками, звітували перед військовою радою про свою діяльність і несли однакову з іншими відповідальність за допущені правопорушення. Перед судом були однаково рівні як прості козаки, так і знатні товариші. На підтвердження означеного факту в дослідженні логічно наведено вислів відомого французького письменника Проспера Меріме, який у українознавчих студіях 1854 р. зазначав: «На Січі існувала повна рівноправність козаків, певні повноваження надавалися тільки старим козакам, зокрема право вирішувати спірні питання за давніми звичаями і традиціями козацької ватаги»².

Проголошення держави «Військо Запорозьке» в ході Національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. та розвиток державно-правового устрою в українських землях безсумнівно призвело до змін і в судовій системі. Так, досліджуючи злочини й покарання в праві козацької держави, Олена Макаренко в дисертації доводить, що в ході означеної війни

¹ Історія українського козацтва: нарис: У 2 т. Т. 2. Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007.

² Історія українського козацтва: нарис: У 2 т. Т. 2. Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. С. 147.

на місці станово-шляхетської системи земельних городських, підкоморських і доменіальних судів створювалися нові козацькі суди¹. Водночас додамо, що місце ліквідованого доменіального (за винятком монастирського) судівництва зайняли сільські суди.

Об'єктивно твердить дослідник Микола Кобилецький, що незмінним залишалося міське судочинство (Кобилецький, М. 2007). В розвиток думки, яка панує в історіографії, що залежно від категорії міст діяли магістратські або ратушні суди, уточнимо, що магістратськими називалися суди, які провадили судочинство в містах, заснованих на магдебурзькому праві. Ратушні суди функціонували в містах, що мали неповне магдебурзьке самоврядування та підпорядковувалися козацькій старшині. В даному контексті погодимося з запевненням, що його висловила у дисертації Марина Булкат: «...позитивними аспектом даного періоду [Є. — Авт.] збереження системи магістратських і ратушних судів, основа функціонування яких ґрунтувалась на магдебурзькому праві»².

Переконливим є твердження авторів дослідження «Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст.» за редакцією І. Усенка про те, що місто з його традиціями самоврядування й автономного суду стало тим містком, який не дав зруйнуватися привнесений у військо Богдана Хмельницького від покозаченої шляхти системи громадянських цінностей, виробленій русько-литовсько-польською правовою й політичною культурою, і через який зрештою відбулась інституціалізація судочинства Гетьманщини (Усенко, І. Б. та ін. 2006, с. 218–223).

Як відомо, внаслідок скасування в середині XVII ст. шляхетських привілеїв припинилася чинність польсько-шляхетських судів. Натомість заведена система козацьких судів діяла в кожній адміністративній одиниці, вона перебувала в такому зв'язку й залежності, як і адміністрація цих одиниць. Так, сільський суд був нижчим місцевим судом у селі й підлягав вищій інстанції — суду сотенному, який був вищою інстанцією для сільського суду. Сотенний суд був першою інстанцією в справах, що виникали на території сотні, й розглядав дрібні цивільні та кримінальні справи місцевих мешканців та осіб, які скоїли злочини на території села, а також справи, в яких однією зі сторін були представники сільської старшини. У кримінальних справах проводилося слідство. Суд мав право взяти до провадження будь-яку справу з юрисдикції сільського суду. Оскарження надсилали до суду третьої інстанції. Сотенний суд підлягав суду полковому.

¹ Макаренко О. В. Злочини і покарання в праві Української Гетьманської держави 1648–1657 рр.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 — Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Київ, 2011. С. 16.

² Булкат М. С. Теоретико-правові засади судової влади: сучасний концепт: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 — Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Київ, 2019. С. 112–113.

Як зазначає Лідія Присташ, полковий суд був першою інстанцією для деяких справ, важливіших, і вищою інстанцією для сотенних судів полку. Суд очолював полковник, у засіданні брали участь полковий суддя, представники полкової та значкової старшини. Проводили судочинство у кримінальних справах, за які передбачалася смертна кара. Захисниками в суді часто були представники духовництва, старшини, шляхти, а з XVIII ст. — російські вельможі. Полковий суд підлягав суду генеральному. Водночас Л. Присташ логічно підкреслює, що Генеральний суд спочатку був найвищим судом держави. Тому апеляція на його рішення йшла до гетьмана як верховного судді держави (Присташ, Л. Т. 2015, с. 47). Із XVIII ст. апеляційною установою на вироки Генерального військового суду в політичних і кримінальних справах стала Генеральна військова канцелярія. За часів Б. Хмельницького до означеного суду входили генеральний суддя та писар. Згодом склад суду розширився й включав двох генеральних суддів, писаря та представників від генеральної старшини. Діяв як суд першої інстанції у справах генеральної старшини, полковників, бунчукових товаришів. До його компетенції належали справи про державні злочини, невиконання розпоряджень гетьмана, а також земельні суперечки з виїздом на місце тощо. Означений суд був найвищою апеляційною інстанцією для полкових і сотенних судів.

Згодом, як справедливо підкреслює Петро Захарченко, на провідні позиції у державі вийшов суд гетьмана, який мав необмежену компетенцію. Суд міг розглянути будь-яку справу нижчих чинів. Вирок не підлягав оскарженню. Однак погодимося з дослідником, що у XVIII ст. компетенцію гетьмана, як найвищого судді, часто обмежував російський уряд (Захарченко, П. П. 2005, с. 151).

Водночас науковці справедливо констатують, що судді не обмежувалися виконанням прямих функціональних обов'язків. Вони очолювали посольства зарубіжних держав, брали активну участь у воєнних операціях, сприяючи зміцненню козацької держави у борні з іноземними загарбниками і виконанню рішучих правозабезпечувальних функцій у налагодженні виконавчої влади на місцях тощо (Присташ, Л. Т. 2015, с. 52). Тому сучасний науковець М. Мельник логічно зазначає, що таке поєднання судової влади з адміністративною заважало суддям зосередитися на правосудді, адже їм часто доводилося відволікатися на інші справи, внаслідок чого склад суду змінювався (Мельник, М. О. 2014, с. 137). Щоправда маємо констатувати, що за Б. Хмельницького було зроблено спробу відокремити судові органи від адміністративних. Однак повністю розподілити владу не вдалося: правосуддя залишалося прерогативою адміністративно-управлінського апарату, зокрема такої його важливої ланки, як Генеральна військова канцелярія. Водночас погодимося з Олексієм Путро, який, досліджуючи українське державотворення за Кирила Розумовського, зазначав, що Генеральна військова канцеля-

рія найактивніше втручалась у вирішення судових справ ледь не всіх рівнів, а то й просто підмінюючи Генеральний військовий суд, що формально вважався найвищою апеляційною судовою інстанцією України-Гетьманщини і президентом якого був сам гетьман (Путро, О. І. 2008, с. 94).

Водночас на той час почастишали скарги на відсутність справедливості в судах, високі «наклади», хабарництво та зловживання серед суддів посадовими обов'язками. Велика кількість апеляційних інстанцій призводила до того, що позивачі роками не мали остаточного вирішення справи. Усі ці обставини не сприяли кваліфікованому та якісному правосуддю. Тому сучасний науковець А. Луцик справедливо відзначає, що в Українській гетьманській державі необхідність серйозно перетворити судочинство стала нагальною (Луцик, А. 2009, с. 113). До реформування судової системи штовхало й збільшення та ускладнення обов'язків полкових судів, а з ними й Генерального військового суду, що визрівало щонайменше три десятиліття та до чого закликали провідні правники тогочасної доби. Ці ідеї віддзеркалились у кількох кодифікаційних проектах і їх зрештою втілював український політичний та державний діяч, гетьман України Кирило Розумовський.

Кодифікувати норми козацького публічного й приватного права спробували автори збірника «Права, за якими судиться малоросійський народ» — визначної пам'ятки українського права, етапної події у становленні української правової системи¹. Фахівці справедливо зазначають, що збірник містив «права, за якими судилася Україна в добі Гетьманщини», а для студій з історії українського права має «першорядне значення, бо кодифікатори здебільше лише скодифікували право, яким уже тоді суджено в публічних судах» (Чубатий, М. 1925, с. 193; Рудюк, В. С. 2018, с. 153).

Згідно з універсалом гетьмана К. Розумовського «Про реорганізацію діяльності Генерального військового суду» від 17 листопада 1760 р. в державі розпочалася судова реформа. Керівну роль у її здійсненні відіграла Генеральна військова канцелярія. М. Мельник переконує, що саме за цим універсалом передбачалося «нине быть в присудствии в суду войсковом Генеральном двенадцати персонам; во-первых, двум судьям генеральным, а с ними десяти персонам, коих десяти ежегодно в полках малороссийских из каждого полку по одному выбирать всем жительствоующим в полках чиновникам и владельцам вообще из бунчуковых товарищей или з старшин полковых, или з настоящих сотников, достойного и добросовестного, права ведающего и владение свое в том полку имеющего, тому избранному персоне быть в суде Генеральном безотлучно» (Цит. за: Мельник, М. О. 2014, с. 137, 138).

Сучасні дослідники мають усі підстави твердити, що судова реформа стосувалася, насамперед, козацьких судів. Її наслідком стало значне змен-

¹ Права за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / Відп. ред. Ю. С. Шемшученко; упорядник та авт. нарису К. А. Вислобоков. Київ, 1997. С. VII.

шення апеляційних установ, відокремлення судової влади від адміністративної та повернення до судочинства доби Великого князівства Литовського. Так, в останні десятиліття існування гетьманської держави «Військо Запорозьке» відновили діяльність земські, гродські й підкоморські суди (Банах, С. В. та ін. 2021, с. 110). Окрім них, історик права В'ячеслав Іванов доцільно зазначає, що у гетьманській державі діяли цехові, мирові, третейські та ярмаркові суди (Іванов, В. М. 2013, с. 264).

Науковці вже дослідили, що у Війську Запорозькому суб'єктами судового процесу були чоловіки з 18 років та жінки з 14. Сторонами не могли бути невільники, позбавлені честі, а також ті, хто зазнав церковної анафемі. Від імені заміжніх жінок у суді виступали їхні чоловіки, незаміжніх — батьки. Лише вдови могли представляти в суді свої інтереси та інтереси своїх дітей.

Суддями були козацькі старшини та міщани, які досягли 21 року, але не старші за 70 років, котрі мали певний майновий ценз. Не могли обіймати посаду судді жінки, а також прокляті церквою та нехрещені. Діяли обмеження й щодо національних меншин: євреї та роми не могли бути суддями.

На той час існував й інститут адвокатури. Адвокатами могли бути землевласники, які виконували обов'язки захисника на підставі письмового договору з однією зі сторін справи. Щоб бути адвокатом, складали присягу на дотримання кодексу захисника. За його порушення закон передбачав кримінальне покарання.

В Українській гетьманській державі також існував інститут попереднього слідства, яке проводили у кримінальних справах судові органи чи адміністрація. Їм дозволялося тримати під вартою підозрюваного, а також накладати арешт на його майно.

На наш погляд, судовий процес у козацько-гетьманській державі вдало висвітлив Петро Захарченко. Так, дослідник підкреслив, що процес розпочинався з подання письмової або усної заяви про злочин чи позову в цивільній справі, був змагальним. Обидві сторони в словесному двобої намагалися довести свою правоту, вмотивовуючи слова відповідними доказами. Основними різновидами доказів у суді в Українській козацькій державі вважалося особисте зізнання однієї зі сторін, публічні й приватні письмові документи, свідчення свідків, присяга, огляд місця події (злочину), речові докази, зізнання під час тортур, висновки експертів (фахівців у різних сферах суспільного життя). Після перевірки наданих доказів суд за три дні мав винести вирок. До смертної кари особу засуджували тільки після того, як вирок ухвалював гетьман. Це покарання не застосовували до вагітних, неповнолітніх хлопців до 16, дівчат — до 13 років. Якщо засудженого до смерті незаміжня дівчина обирала собі за чоловіка, він залишався живим.

Доречним є й те, що П. Захарченко звертає увагу на страту і зазначає, що її проводили публічно, в місцях скупчення людей, зазвичай біля ганебно-

го стовпа. Тут виконували також скалічувальні покарання: відрізання вуха, носа, ноги, руки, побиття батогами.

Далі дослідник зазначає, що для тримання злочинців існували в'язниці. Науковець наводить досить цікавий факт — за перебування у в'язниці з майна арештованого стягувалося мито. Звісно, в'язня обмежували в рухах: йому надягали на ноги «диби», а на шию чіпляли «гусака» — дві дошки з вирізами для шиї та рук. Водночас П. Захарченко доречно підкреслює, що в залізні кайдани заковували здебільшого політичних злочинців (Захарченко, П. П. 2005, с. 153).

Отже, праці сучасних дослідників дають підстави твердити, що в XVII–XVIII ст. в українських землях судова система та судочинство набули значного розвитку в контексті еволюції національної системи права, яка йшла в річищі двох тенденцій: збереження самобутності місцевого права, котру намагалася відстояти українська козацька старшина, та централізації й уніфікації права, яку прагнув нав'язати Україні царський уряд.

В українській історіографії вже не є новою думка, що правоохоронна діяльність на теренах сучасної України почалася зі створення тут у певних етносів протодержавних об'єднань і перших державних утворень (Щербатюк, В. М., Сокур, Ю. В. & Орищенко, Ю. В. 2020), де звичаї і традиції вже переросли в норми поведінки. Їх беззастережне виконання спочатку забезпечували сакралізованою правосвідомістю, табуванням, релігійними імперативами тощо. Згодом ці норми поведінки, забезпечуючи регулювання суспільних відносин, перестали бути вузько етнічними та стали обов'язковими для всього суспільства і трансформуються у право, яке потребує вже централізованої охорони та підтримки подальшого функціонування. Автори курсу лекцій «Історія судових і правоохоронних органів України» доводять, що дієвість первісного звичаєвого права забезпечувалася двоїсто: внутрішнім примусом — світоглядом людини та зовнішнім примусом — з боку влади (Щербатюк, В. М. та ін. 2022, с. 5).

Беззаперечною є думка Є. Безкровного про те, що з давніх правових норм еволюціонувала правова система утвореної у другій половині XVI ст. Запорозької Січі й лягла в основу її правопорядку¹. Маємо тверде переконання, що козацька правова система зайняла вагомий нішу в українському національному правотворенні (Щербатюк, В. М., Сокур, Ю. В. & Орищенко, Ю. В. 2020, с. 58). А означена еволюція не відокремила на той час козацьку правову систему від релігії, традицій, моралі, що було особливістю правоохоронної системи Січі та її творення, позначилося на подальшому її розвитку.

¹ Безкровний Є. А. Організаційно-правові засади діяльності органів прокуратури України з розгляду звернень: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 — Судострій; прокуратура та адвокатура. Київ, 2015. С. 28.

Іншою особливістю козацької правоохоронної системи, як справедливо запевняє В. Єднук, слід вважати перебування Війська Запорозького Низового в стані постійної загрози з боку численних супротивників — урядових польських військ, татар і турків, що нападали, тощо та необхідністю захисту (Єднук, В. М. 2018, с. 5).

Це позначилося на тому, що на Січі правоохоронна система тісно перепліталася з військово-адміністративною владою. Так військовий осавул, окрім безпосередніх обов'язків захищати на прикордонній смузі інтереси війська, поповнювати для нього запаси продовольства на випадок війни, розподіляти хлібне та грошове жалування за наказом кошового отамана, організовувати охорону зимівників і шляхів, також виконував правоохоронні функції: забезпечував громадський порядок на Січі й у всіх землях Запорозьких Вольностей, стежив за пристойністю серед козаків. Водночас він виконував оперативно-розшукові дії, спрямовані на затримання злочинців, проводив дізнання та попереднє слідство, організовував виконання судових вироків.

В. Іванов влучно підкреслив, що військовий довбиш, відаючи військовими литаврами, за допомогою яких скликав січовиків на козацькі ради, та збираючи мито на користь війська й податки при переправах через ріки, водночас доставляв на Січ затриманих злочинців, приковував правопорушників до ганебного стовпа, був присутнім при виконанні судових вироків (Іванов, В. М. 2013, с. 223, 225).

Окрім основного обов'язку відати козацьким арсеналом, військовий пушкар також наглядав за в'язницею, де перебували запідозрені в злочинах особи й засуджені, які чекали на виконання вироку. Правоохоронні функції в Січі та на теренах Запорозьких Вольностей виконувала й інша козацька старшина та військові служителі. Це підтверджує панівну в історіографії думку про те, що тогочасна правоохоронна діяльність не була відділена від адміністративної, яку виконували посадовці на Запорожжі.

За козацької доби правоохоронна функція реалізовувалась у кримінально-процесуальному провадженні, де джерелами доказів були такі: пояснення сторін, показання свідка, призначення «оскарженого», присяга, допити на муках, документи, речові докази. У справах про злочини провадилось досудове слідство, що покладалося зазвичай на осавулів або одного з уповноважених на це суддів. Доказами у справі були свідки, предмети, пояснення обвинуваченого. До процесуальних способів збирання доказів належали такі слідчі дії, як огляд місця події, допити потерпілих, обвинувачених. Такі процесуальні дії закріплювали протоколом і передавали до суду.

Серед козацтва застосовували різноманітні методи та способи таємного розшуку, проникнення в стан ворога, опитування, використання інформації, здобутої агентурним шляхом, тощо. Це чітко зафіксовано в підручнику «Історія правоохоронних органів України». Тут же зазначено механізми,

які почали використовувати під час розшуку правопорушників, особливо коли злочин стосувався державних справ (Банах, С. В. та ін. 2021, с. 100). Історіографічна цінність цього підручника, як і багатьох інших навчальних видань, полягає в тому, що на час виходу його з друку (2021 р.) зафіксовано методологічні орієнтири, яких дотримувались автори, сформульовано їх методологічну і світоглядну спрямованість оцінок правоохоронних органів доби козацтва й інших періодів.

Значно розвинулася за козацтва, на наш погляд, оперативно-розшукова діяльність. Це яскраво простежує Станіслав Чернобаєв у дисертації «Повноваження слідчого під час досудового розслідування»¹. Дослідник влучно зазначає, що оперативно-розшукова діяльність мала риси досудового слідства, яке розпочиналося за ініціативи заявника або козацької старшини. Обвинувачений мав давати показання, а у випадку відмови міг зазнавати тортур і бути ув'язненим. Перш за все, це стосувалося кримінальних справ, що зачіпали інтереси держави та розслідувалися в судових органах (Чернобаєв, С. І. 2020, с. 24, 25).

Означену думку логічно продовжують автори підручника «Історія правоохоронних органів України» і відзначають, що попереднє слідство міг проводити й сам позивач або потерпілий. Справу порушували безпосередньо в сотенному, міському або полковому суді. Після повідомлення про злочин органу влади, а згодом і суду, реєстрували правопорушення та виносили факт на публіку. Якщо підозрювана особа була відома, то потерпілий, зібравши необхідну інформацію шляхом опитування («прослух»), міг організувати так звану «погоню». Опитування проводили на місці скоєння злочину, також у людних місцях: на ярмарках, базарах тощо. Матеріали, котрі зібрав потерпілий, не були офіційними, але як докази могли бути використані в суді. Такі слідчі дії отримали назву «шлакування». Водночас потерпілий міг доставити до суду злочинця, до якого застосовувались запобіжні заходи — взяття під варту та арешт майна. Важливо, що тогочасне право давало змогу потерпілому зловити правопорушника «на гарячому».

У разі крадіжки речей, якщо потрібно було провести розшук і обшук, санкцію на це давали, наприклад, сільські або городові отамани. Потерпілий разом із понятими проводив «трус села», тобто обшук. За вказівкою сільського отамана цю процедуру могли провести й сільські старшини — осаул і десятник. Для розслідування справи на місцях суд посилав спеціально уповноважених осіб, які спільно з місцевими органами проводили слідство (Банах, С. В. та ін. 2021, с. 100).

¹ Чернобаєв С. І. Повноваження слідчого під час досудового розслідування: дис. ... канд. юрид. наук 12.00.09 — Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. Харків, 2020. С. 226.

Усталені в історіографії погляди, за якими розслідування справ про злочини полковників або генеральних старшин належало виключно до компетенції осіб також із полкової старшини та генеральної старшини, лягли в основу сучасних енциклопедичних видань. Так, Леонід Гамбург у статті «Козацькі суди та порядок розгляду справ у судово-адміністративних органах Гетьманщини» енциклопедії з історії України підкреслює, що в окремих випадках означені особи проводили таке слідство спільно з посадовцями. А, розшукавши злочинця і виявивши докази вини, його ув'язнювали й доставляли до судового органу (Гамбург, Л. С. 2007, с. 428).

До тяжких кримінальних злочинів зараховували фальшивомонетництво, до учасників якого посадові особи та козаки також могли організувати «погоню».

Зупинимося на висвітленні правоохоронних функцій, притаманних посадовцям та державним органам, заснованим або поширеним в Українській гетьманській державі у XVII–XVIII ст., а в окремих випадках вони діяли в українських землях уже й після існування означеної держави. В сучасній українській історіографії спроби це зробити вже були, що до певної міри проливає світло на цю проблему (Банах, С. В. та ін. 2021). Однак вона потребує подальшого наукового освоєння.

Підтримання усталених звичаєм норм правопорядку — частина обов'язків, що, разом з іншими, входили до повноважень війта — посадової особи в Україні XIV–XVIII ст. в сільських і міських станових соціальних спільнотах. На Лівобережній, Слобідській Україні та на Галичині в складі Австро-Угорщини війти окрім міських громад очолювали також і сільські.

Уже є визнаним факт, що інститут війтівства поширивс з Німеччини до Польщі та Великого князівства Литовського, а звідти й в українські землі (Заяць, А. 2019, с. 122). Відомий дослідник Волині Андрій Заяць, досліджуючи становлення та функціонування міського суспільства в означеному регіоні у ранньомодерну добу, особливу увагу приділив участі війта в міському управлінні, логічно зазначаючи, що, окрім головної судової функції, війт був дотичний до різних сфер міського життя (Заяць, А. 2019, с. 128).

Виборний війт («староста») очолював громаду й діяв за нормами звичаєвого або руського права. Відомий український історик Петро Сас справедливо відзначає, що наприкінці XV ст. принцип виборності війта почали порушувати представники державної влади, а також великі землевласники, які вдавалися до його призначення (Сас, П. М. 2003, с. 555). Із ученим одноставний А. Заяць, який влучно підкреслює, що зазвичай у приватних містах війтівство надавав власник «до ласки», тобто такий війт цілковито залежав від власника. Натомість у королівських містах переважали дідичні війтівства. Водночас дослідник має рацію, коли твердить, що отримати війтівство можна було й через заставу, та наводить відомі випадки, коли особи, що

отримали в заставу війтівство, доручали його судово-врядні функції іншим (Заяць, А. 2019, с. 126, 143, 152).

Помітним кроком до підконтрольності інституту війтівства державі стало те, що 1557 р. король польський і великий князь литовський Сигизмунд II Август прийняв нормативний документ «Устави на волоки», за яким у великокнязівських маєтках проводилась аграрна реформа, відома як «волочна поміра». Володимир Собчук у контексті висвітлення суті документа підкреслює, що, згідно з ним, села об'єднувались у війтівства з центрами у великих селах, а війтівства — у волості з центрами в замках або дворах. Війт здійснював функції з допомогою лавників (Собчук, В. Д. 2013, с. 254).

Згаданий П. Сас обґрунтовано пов'язує активізацію інституту війтівства, а з ним, можемо говорити, й розвиток тогочасного судочинства, з надання містам магдебурзького права. Його твердження цілком справедливо підтримує колектив авторів підручника «Історія правоохоронних органів України», де йдеться про те, що зазначене право ставало значущим у системі міського самоврядування, а війт був ключовою фігурою в місті, влада війтів як очільників магістратів в українських містах Речі Посполитої наближалася до абсолютної (Банах, С. В. та ін. 2021, с. 112). П. Сас та автори названої праці одноставні у твердженні, що війти були як управлінцями, так і правоохоронцями, головами суду присяжних з карних справ (Сас, П. М. 2003, с. 555; Банах, С. В. та ін. 2021, с. 112).

Привертає увагу думка історика Віктора Горобця, який обґрунтовано твердить, що в українських землях війта вибирало все поспільство і затверджував гетьман (Горобець, В. 2009, с. 76). Це переконання дослідник обумовлює науковою позицією іншого сучасного українського вченого Володимира Борисенка, який заявляє, що все ж з другої половини XVII ст. в Українській гетьманській державі почала поширюватися практика затвердження результатів вибору в царському уряді (Борисенко, В. Й. 1986, с. 32). Додамо, що в підросійських українських містах посада війта існувала до скасування в них магдебурзького права.

На допомогу війтові призначали возних, які виїжджали на місце злочинів і виконували роль, так би мовити, оперативників. Дослідниця соціальної історії українського суспільства XVI–XVII ст. Ірина Ворончук відзначає, що офіційну посаду возного, яка замінила давньоукраїнські посади децьких та вижив, була введена другим Литовським статутом (1566 р.) і проіснувала до початку XIX ст. Окрім звичайних возних, науковиця називає ще й генеральських (енерал), яких затверджував король, надаючи їм листи про вознівство. Погодимося з дослідницею щодо обов'язків возного, до яких входило вручати «позови» (повідомлення про виклик до суду), виконувати цивільні вироки, вводити власників, а також орєндарів (посесорів, державців) у володіння маєтками, засвідчувати різні

злочини тощо. За неправдиві свідчення передбачалися суворі покарання возного, аж до смертного вироку включно. Тому І. Ворончук справедливо підкреслює, що під час виконання функцій возний повинен був мати двох свідків шляхетського стану «для підпору визнання и свидетельства своего» (Ворончук, І. О. 2003, с. 602).

У дослідженнях ми зазначали, що для суто поліційного призначення наприкінці 1660-х рр. було створено загони найманих сердюків. Перші такі загони з'явилися ще за гетьманства І. Виговського. Їм довіряли боротися з заворушеннями та затримувати селян-утікачів. Сердюки також вартували на перевозах та біля артилерії, були особистими охоронцями гетьмана тощо (Щербатюк, В. М. та ін. 2022, с. 88).

Відомий історик-джерелознавець і архівіст Іван Бутич наголошує, що сердюків набирали з охочих вихідців із Правобережної України — українських селян і міщан, а також з іноземців — волохів, сербів, хорватів, німців, поляків. Водночас учений підкреслює: приймати до сердюцьких полків селян, які втекли від державців, осілих лівобережних посполитів — тяглих селян та реєстрових козаків заборонялося. А для того, щоб потрапити до реєстру сердюцького полку, кандидат мав пройти випробування «молодиком» (Бутич, І. Л. 2012, с. 541).

Сердюцькі полки були на повному забезпечені в гетьманському правлінні. Полчани отримували повне продовольче та амуніційне утримання. Для виплати грошей сердюкам 1678 р. гетьман Іван Самойлович увів оренди на шинки, винокуріння і торгівлю горілкою. Згадуються полки в Гадяцькому договорі 1658 р., Глухівських статтях 1669 р., Конотопських статтях 1672 р. та інших документах.

Досить вдало висвітлено сердюцькі полки у згаданій праці «Історія правоохоронних органів України». Колектив авторів наголошує, що до кінця XVII ст. сердюцькі полки перетворилися на частини регулярної армії з широкими військово-політичними функціями. Вони брали участь у далеких і близьких походах, водночас охороняли гетьманську резиденцію й генеральну артилерію, прикордонні митниці. Описуючи озброєння воїнів сердюцьких полків, автори підкреслюють, що основу їх озброєння, як і реєстрових козаків, становила вогнепальна зброя — рушниця та пістоль. Застосовувалася й холодна зброя — шабля, шпага, кий тощо. Також у праці доречно деталізується одяг гетьманської охорони. Він був однотипний: полк сердюків і рота жолдаків мали білі (габові) свити, сині шаровари, сіру смушеву шапку із синім або червоним шликом.

Також у тексті автори вдало розкрили внутрішню структуру сердюцьких полків, подібну до реєстрових, тобто вони поділялися на сотні й курені (десятки) на чолі з сотниками та курінними. Очолював полк полковник, якого призначав гетьман і який при цьому одержував клейноди — бунчук,

пернач, прапор, печатку. До полкової старшини входили осавул, обозний, писар. Як у реєстрових, так і в найманих полках були цирульники, музиканти. До складу останніх входили: барабанщики, літавристи, «скрипиники», сурмачі. Втім, автори правдиво твердять, що на відміну від реєстрових козаків, сердюки не мали постійної території дислокації. Жили полчани на квартирах у міщан, селян, а часом — і в козаків, хоч останні й були увільнені від постойв.

Незаперечним є поданий факт, що сердюцькі полки підпорядковувались гетьману, йому ж робили й безпосередні звіти. Зазначається і їх кількість. Автори наводять усталені в історіографії відомості. Так, 1671 р. у проросійського гетьмана Дем'яна Многогрішного числилось п'ять полків, 500 сердюків — у пропольського гетьмана Михайла Ханенка, 1687 р. чотири полки (по 400–700 осіб) існували за Івана Мазепи (Банах, С. В. та ін. 2021, с. 113). Деякі полки через певний час припиняли існування, а потім відновлювалися знову. Логічним буде тут додати, що полки ліквідовані царським указом 4 липня 1726 р.

Автори означеної праці справедливо підкреслюють, що подібно до піших сердюцьких полків існували й кінні полки з найманців — компанійські полки, які становили 20–30% усього найманого гетьманського війська і були наймобільнішою його частиною. Створення першого такого полку обумовив з Москвою в угоді 1669 р. гетьман Дем'ян Многогрішний. Компанійці мали боротися проти анархії й бандитизму (Банах, С. В. та ін. 2021, с. 113).

Додамо: комплектувалися компанійські полки з особисто вільних осіб, на умовах усної угоди з полковником чи сотником. Кожен з полків іменувався за прізвиськом його полковника. Структурно були подібними до городових полків і, як правило, складалися з від трьох до п'яти сотень. Кожна сотня налічувала 100–120 осіб, сотні поділялися на курені. Як сердюки, компанійці також підлягали особисто гетьману й утримувалися з гетьманської скарбниці.

Дослідник Січі та козацької держави в міжнародних взаєминах В'ячеслав Станіславський деталізував: від 1709 р. наймані полки потрапили під контроль російського уряду, а 1726 р. за указом імператриці Катерини I були реформовані. Компанійські полки перетворено на придворну гетьманську гвардію, а 1775 р. вони були переформовані в полки легкої кінноти російської армії (Станіславський, В. В. 2007, с. 489).

З часом, як відзначає дослідниця політично-адміністративного устрою українських земель XVII–XVIII ст. та історії козацтва Віра Панащенко, особисту сторожу з найманих сердюків гетьман Іван Мазепа виділив в окремий підрозділ — жолдацьку роту, призначену винятково для захисту голови держави та уряду. Далі В. Панащенко подає досить цікаву інформацію: для поселення жолдацьких родин виділили чималу ділянку землі, на якій

згодом виникло село Жолдаки (Панащенко, В. В. 2010, с. 708). Нині це село Конотопського району Сумської обл.

Доречно для розуміння історії жолдаків відомості є в роботі «Історія правоохоронних органів України». Так, автори означеної праці наголошують, що після смерті гетьмана Івана Скоропадського і заснування Малоросійської колегії російські адміністратори заявили, що жолдакам тепер «во услужне быть не у кого», тому жалування їм сплачувати не будуть. Гетьманська варта змушена була охороняти різноманітні установи. Проте за гетьмана Д. Апостола жолдацька служба відродилась у колишніх формах. Однак 1765 р. в результаті адміністративної реформи 1764–1765 рр, спрямованої на ліквідацію автономії Української гетьманської держави, гетьманські тілоохоронці були включені до складу російської армії звичайними мушкетерами (Банах, С. В. та ін. 2021, с. 113).

Тетяна Гошко, досліджуючи магдебурзьке право в Україні XIV — початку XVII ст. називає в означений час у Львові службовцями правопорядку ціпаків (Гошко, Т. Д. 2002, с. 206). Саме їх загін і підтримував порядок у місті¹. Зокрема, ціпаки стежили за порядком на вулицях, виконували роль почесної варти, примушували до покори мешканців сіл, що належали місту, арештовували злочинців і підозрюваних. Ціпаками керував начальник міської сторожі, або нічний бургомістр. У нього були ключі від міських брам та хвіртко. Начальника міської сторожі призначав магістрат, і лише перед магістратом ціпаки й нічний бургомістр несли відповідальність за свої дії.

Автори «Історії правоохоронних органів України» влучно відзначають, що стати ціпаком можна було лише тоді, коли місце звільняв хтось із попередників. Померлих охоронців магістрат ховав своїм коштом, а їхні сім'ї отримували невелику грошову допомогу. Нового кандидата мали рекомендувати ціпаки-ветерани. Після перевірки він складав присягу (Банах, С. В. та ін., 2021, с. 112).

На озброєнні у ціпаків був окутий залізом шипований ціп, а наприкінці XVI ст. на додачу вони одержали короткі кавалерійські рушниці. Як засвідчують архівні матеріали² та окремі публікації з посиланнями на них³, ціпаки носили довгі блакитні каптани, інколи — панцирі. На голові — ведмежі шапки з бляшаним гербом Львова.

В українській історіографії відомості про діяльність правоохоронців часів Української гетьманської держави — ціпаків, войтів, сердюків, компанійців і жолдаків зустрічаємо не лише в науковій, а й у науково-публіцистичній літературі, авторами цих публікацій часто є не лише фахові науковці, а й журналісти, краєзнавці, письменники та ін. Однією з таких є пра-

¹ Звід пам'яток історії та культури України. Місто Львів. Т. 1. С. 67. URL: <https://salo.li/a337bdD>

² ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 155. Ч. 8. Арк. 1498 зв. [посилання за: Львівські охоронці правопорядку («ціпаки»). 1670 р. URL: <https://salo.li/F97595b>].

³ Львівські охоронці правопорядку («ціпаки»). 1670 р. URL: <https://salo.li/F97595b>

ця сучасного журналіста і письменника Сергія Карюка «Ціпаки з народом! Вітайте правоохоронців часів Гетьманщини» (Карюк, С.). Праця відзначається конкретикою та, на наш погляд, є досить науково виваженою. Автор, зазначаючи, що 27 листопада 1785 р. австрійська влада встановила штатний розклад нової поліції Львова, справедливо твердить: служба у ціпаків була тяжка, ночувати їм часом доводилося в холодних підвалах ратуші. А оскільки страждати заради правопорядку патрульні не бажали і якщо у ціпаків взимку закінчувалися дрова, то вони розходилися по домівках. Тюрма і все місто лишалися без нагляду (Карюк, С.).

Автор Юрій Охріменко логічно підкреслює, що зі встановленням 1785 р. штатного розкладу нової поліції Львова та призначенням директора львівської поліції, міську сторожу було скасовано (озброєння — окуті залізом ціпи, здали до музею) і в такий спосіб австрійська влада ліквідувала одну з найважливіших ланок міського самоврядування — право самостійно призначати правоохоронців. Але дослідник водночас справедливо відзначає, що були в такій реорганізації й переваги, адже часто міські райці використовували ціпаків у власних цілях, зокрема для вирішення комерційних суперечок. Були, як твердить Ю. Охріменко, й приклади самодурства з боку самих ціпаків. Тому їх не надто любили у Львові. Крім того, міська сторожа діяла винятково в межах міста і приміських сіл (Охріменко, Ю. 2015).

Висновки. Джерельний комплекс досліджуваної теми є достатньо репрезентативним. Його структура визначена специфікою історіографічних джерел. Однак загальної праці бракує, що надає темі актуальності, наукової новизни і практичного значення.

Аналіз джерельного комплексу дав змогу визначити, що в сучасних вітчизняних дослідженнях аргументується думка про те, що на добу козацтва припадає окремий вагомий історичний етап у розвитку судової та правоохоронної систем України.

Досягненню поставленої в роботі мети та розв'язанню дослідницьких завдань сприяло застосування методологічних принципів історіографічного дослідження: історизму, всебічності, системності, наступності та ін., а також загальнонаукових методів: порівняльного, проблемно-хронологічного, ретроспективного, періодизації, типологізації та ін., спеціальних: теоретико-юридичного, спеціально-юридичного тощо. Залучення методів історіографічного аналізу та синтезу, критики історіографічних джерел дало змогу узагальнити усталені й новітні погляди науковців щодо судових і правоохоронних органів Запорозької Січі й козацької держави «Військо Запорозьке», визначити стан дослідження проблеми. Останній потребує подальшого наукового осягнення, бо нарощування знань про сутність судових і правоохоронних органів означеного часу триває.

Дослідження сучасного стану історіографії судових і правоохоронних органів Війська Запорозького Низового й козацької держави засвідчує підвищений інтерес науковців до з'ясування особливостей розвитку правоохоронної діяльності та судової системи означеного часу, визначення специфічних їх особливостей. Останні, на чому сходяться дослідники, зумовлені непростими геополітичними обставинами, ходом історичного розвитку в українських землях, специфікою українського державотворення та ментальністю українського права.

Наукове осмислення досліджуваної теми дає підстави твердити, що основи правопорядку та судочинства Січі, а згодом й Української гетьманської держави, становила козацька правова система, яка еволюціонувала з давніх правових норм та зайняла вагому нішу в українському національному право- і державотворенні.

Андрущенко, В. Л. & Федосов, В. М. 1995. *Запорозька Січ як український феномен*. Київ: Заповіт.

Банах, С. В. та ін. 2021. *Історія правоохоронних органів України: підручник*. Тернопіль: ЗУНУ.

Безклубий, І. А., та ін. 2010. *Історія українського права: посібник*. Київ: Грамота.

Белашов, В. І. 2006. Гетьманщина мовою документів і матеріалів другої половини XVII–XVIII ст. *Збірник документів і матеріалів. Хрестоматія-посібник*. Глухів: РВВ ГДПУ.

Бігун, В. С. та ін. 2014. *Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / за ред. Усенка І. Б.* Київ: Наукова думка.

Бойко, І. Й. 2013. *Кримінальні покарання в Україні (XIX–XX ст.)*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка.

Борисенко В. Й. 1986. *Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.* Київ.

Бутич, І. Л. 2012. Сердюки. *Енциклопедія історії України: у 10 т. Т. 9. Прил* — С. Київ: Наукова думка. С. 541.

Ворончук, І. О. 2003. Возний. *Енциклопедія історії України: у 10 т. Т. 1: А–В*. Київ: Наукова думка. С. 601–602.

Гамбург, Л.С. 2007. Козацькі суди та порядок розгляду справ у судово-адміністративних органах Гетьманщини. *Енциклопедія історії України: у 10 т. Т. 4: Ка* — Ком. Київ.

Гісцова, Л. З. та ін. 2003. *Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ 1734–1775 рр.* Т. 3. Київ.

Голобуцький, В. О. 1961. *Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734–1775 рр.)*. Київ: Вид-во АН УРСР.

Горобець, В. 2009. *Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України*. Київ: Інститут історії України НАН України.

Гошко, Т. Д. 2002. *Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI — початок XVII ст.)*. Львів: Афіша.

Грозовський, І. М. 2000. *Право Нової Січі (1734–1775 рр.): навч. посібник*. Харків: Вид-во унту внутр. справ.

Гуржій, О. І. 1994. *Право в українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.)*. Київ: Ін-т історії України НАН України.

Єднак, В. М. 2018. Історичний розвиток реформування системи правоохоронних органів в Україні (з давніх часів до утворення СРСР). *Прикарпатський юридичний вісник*. Вип. 2 (23). Т. 3. 3–6.

Захарченко, П. П. 2005. *Історія держави і права України: підручник*. Київ: Атіка.

Заяць, А. 2019. *Міське суспільство Волині XVI — першої половини XVII ст.: монографія*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка.

Іванов, В. М. 2013. *Історія держави і права України: підручник*. Київ: КУП НАНУ. *Історія українського козацтва: нариси: У 2 т.* 2007. Т. 2. Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ: Києво-Могилянська академія.

Карюк С. Ціпаки з народом! Вітайте правоохоронців часів Гетьманщини. [Online]. Available at: <https://salo.li/B315903>

Кобилецький, М. 2007. Магдебурзьке право в Гетьманщині. *Підприємництво, господарство і право*. № 12. С. 159–162.

Кокошко, Ф. І. 2018. Історико-правовий аспект розвитку звичаєвого права. *Судово-психологічна експертиза. Застосування поліграфа та спеціальних знань в юридичній практиці: Електронний журнал*. № 6 (17). [Online]. Available at: <https://salo.li/75e568A>

Косенко, Л. О. 2007. *Козаки: Лицарський орден України: Факти. Міфи. Коментарі*. Харків: Школа.

Луцик, А. 2009. Судочинство на Українських землях у другій половині XVII — середині XVIII ст. Актуальні питання історії та культури: Матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів та студентів. Суми: СумДУ. С. 112–115.

Макаренко, О. М. 2015. Історія державності як фактор державотворення в Україні. *Теорія та практика державного управління*. Вип. 2. С. 43–49.

Мельник, М. О. 2014. Судова реформа гетьмана К. Розумовського наприкінці XVIII ст. *Сіверщина в історії України: збірник наукових праць*. Вип. 7. С. 137–139.

Ніколаєнко, Т. Б. 2015. Особливості кримінальної відповідальності козаків і військової старшини за звичаєвим правом Запорозької Січі середини XVI — середини XVII ст. *Право і суспільство*. № 5.2 (2). С. 182–191.

Охрімченко, Ю. 2015. Львівська поліція — одна з найдавніших у світі. *Міст. Тиждень для українців усього світу*. 29 жовтня. [Online]. Available at: <https://salo.li/4975E45>

Панашенко, В. В. 2010. Охотницькі полки. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* Т. 7: Мі–О. Київ: Наукова думка. С. 707–708.

Присташ, Л. Т. 2015. Апарат управління та судівництво за гетьманування Богдана Хмельницького. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. Вип. 39. С. 44–55.

Путро, О. І. 2008. *Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.)*: Монографія: в 2 ч. Ч. І. Київ.

Рудюк, В. С. 2018. Судова влада в Україні (X–XVIII ст.): філософсько-історичний аналіз. *Філософські та методологічні проблеми права*. № 1–2. С. 146–158.

Сас, П. М. 2003. Війт. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* Т. 1: А–В. Київ: Наукова думка. С. 535.

Скальковский, А. 1886. Как судили и рядили в Сечи запорожской. *Киевская старина*. № 3.

Слабченко, М. Є. 1927. Соціально-правова організація Січі Запорозької. *Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права*. Вип. 3. 203–340.

Собчук, В. Д. 2013. Устава на волюки. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* Т. 10: Т–Я. Київ: Наукова думка. С. 253–254.

Станіславський, В. В. 2007. Компанійські полки. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* Т. 4: Ка — Ком. Київ: Наукова думка, 2007. С. 489.

Тараненко, М. Г. & Тараненко, М. М. 2017. Правовідносини, судоустрій, злочини, та покарання на Запорозькій Січі. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*. Політологія. Соціологія. Право. Вип. 3/4 (35/36). С. 117–122. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2017.3/4\(35/36\).152801](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2017.3/4(35/36).152801)

Усенко, І. Б. та ін. 2006. *Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст.* Київ: Наук. думка.

Чубатий, М. 1925. Правне становище церкви в Козацькій Державі. *Богословія*. Т. 3. Ч. 2.

Шевченко, О. О. 1996. *Історія держави і права України: хрестоматія*. Київ.

Щербак, В. О. 2000. *Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст.* Київ.

Щербатюк, В. М. & Сокур, Ю. В. 2017. Зародження протодержавних і державних об'єднань на теренах України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. № 1 (13). С. 138–151.

Щербатюк, В. М., та ін. 2022. *Історія судових і правоохоронних органів України. Курс лекцій*. Київ: Фенікс.

Щербатюк, В. М., Сокур, Ю. В. & Орищенко, Ю. В. 2020. Козацьке право Запорозької Січі в контексті українського правотворення. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. № 1 (114). С. 53–61. DOI: <https://doi.org/10.33270/01201141.53>.

Яворницький, Д. 1990. *Історія запорозьких козаків: у 3 т.* Т. 1. Київ: Наук. думка.

Andrushchenko, V. L. & Fedosov, V. M. 1995. *Zaporoz'ka Sich yek ukrajins'kyi fenomen. [Zaporozhian Sich as a Ukrainian Phenomenon]*. Kyiv: Zapovit. [In Ukrainian].

Banah, S. V., та in. 2021. *Istoriya pravoohoromnykh orhaniv Ukrayiny: pidruchnyk. [History of Law Enforcement Agencies of Ukraine: Textbook]*. Ternopil: ZUNU. [In Ukrainian].

Bezklubiy, I. A., та in. 2010. *Istoriya ukrajins'koho prava: posibnyk [History of Ukrainian Law: a Guide]*. Kyiv: Hramota. [In Ukrainian].

Byelashov, V. I. 2006. *Het'manshchyna movoyu dokumentiv i materialiv druhoyi polovyny XVII–XVIII st [Hetmanshchyna in the Documents and Materials of the Second Half of the 17th — 18th Centuries]*. *Zbirnyk dokumentiv i materialiv. Hrestomatiya-posibnyk*. Hrukhiv: RVV HDPU. [In Ukrainian].

Bihun, V. S., та in. 2014. *Sudova vlada v Ukrayini: istorychni vytoky, zakonmirnosti, osoblyvosti rozvytku [Judicial Power in Ukraine: Historical Origins, Regularities, Peculiarities of Development] / za red. Usenka I. B.* Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

Boiko, I. J. 2013. *Kryminal'ni pokarannya v Ukrayini (XIX–XX st.) [Criminal Penalties in Ukraine (XIX–XX Cent.)]*. Lviv: LNU im. I. Franka. [In Ukrainian].

Borysenko, V. I. 1986. *Sotsialno-ekonomichni rozvytok Livoberezhnoi Ukrainy v druii polovyni XVII st. [Social and Economic Development of the Left-Bank Ukraine in the Second Half of the 17th century]*. Kyiv. [In Ukrainian].

Butych, I. L. 2012. *Serdiuky. Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t.* Т. 9. Pryl — S. Kyiv: Naukova dumka. S. 541. [In Ukrainian].

Voronchuk, I. O. 2003. *Voznyi. Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t.* Т. 1: А — V. Kyiv: Naukova dumka. S. 601–602. [In Ukrainian].

Hamburh, L. S. 2007. *Kozatski sudy ta poriadok rozghliadu sprav u sudovo-administratyvnykh orhanakh Hetmanshchyny [Cossak Courts and the Procedure for Case Consideration in the Judicial and Administrative Bodies of the Cossack Hetmanate]*. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t.* Т. 4: Ka — Kom. Kyiv. [In Ukrainian].

Histsova, L. 3., ta in. 2003. *Arkhiv Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi: Opys sprav 1734–1775 rr.* [The Archives of the Kish of the New Zaporozhian Sich: Case Description of 1734–1775]. T. 3. Kyiv. [In Ukrainian].

Holobutskyi, V. O. 1961. *Zaporizka Sich v ostanni chasy svoho isnuvannia (1734–1775 rr.)* [Zaporozhian Sich in the Last Days of Its Existence (1734–1775)]. Kyiv: Vyd-vo AN URSR. [In Ukrainian].

Horobets, V. 2009. *Vlada ta sotsium Hetmanatu. Doslidzhennia z politychnoi i sotsialnoi istorii rannomodernoi Ukrainy.* [The Power and Society of the Cossack Hetmanate. The Studies on the Political and Social History of the Early Modern Ukraine]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].

Hoshko, T.D. 2002. *Narysy z istorii mahdeburzkooho prava v Ukraini (XVI — pochatok XVII st.)* [Essays on the History of Magdeburg Law in Ukraine (XVI — Early XVII Centuries)]. Lviv: Afisha. [In Ukrainian].

Hrozovskyi, I.M. 2000. *Pravo Novoi Sichi (1734–1775 rr.): navch. Posibnyk* [The Law of the New Sich (1734–1775): a Textbook]. Kharkiv: Vyd-vo un tu vnutr. sprav.

Hurzhi, O. I. 1994. *Pravo v ukrainskii kozatskii derzhavi (druha polovyna XVII–XVIII st.)* [Law in the Ukrainian Cossack State (Second Half of the Seventeenth and Eighteenth Centuries)]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].

Yednak, V. M. 2018. *Istorychnyi rozvytok reformuvannia systemy pravookhoronnykh orhaniv v Ukraini (z davnykh chasiv do utvorennia SRSR)* [Historical Development of Law Enforcement Reform in Ukraine (from Ancient Times to the Formation of the USSR)]. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk*. Vyp. 2 (23). T. 3. 3–6. [In Ukrainian].

Zakharchenko, P.P. 2005. *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: pidruchnyk* [History of State and Law of Ukraine: a textbook]. Kyiv: Atika. [In Ukrainian].

Zayats, A. 2019. *Miske suspilstvo Volyni XVI — pershoi polovyny XVII st.: monohrafiia* [Urban society of Volyn in the 16th — First Half of the 17th Century: a Monograph]. Lviv: LNU imeni Ivana Franka. [In Ukrainian].

Ivanov, V. M. 2013. *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: pidruchnyk* [History of State and Law of Ukraine: a textbook]. Kyiv: KUP NANU. [In Ukrainian].

Karyuk S. *Tsipaky z narodom! Vitaite pravookhorontsiv chasiv Hetmanshchyny* [The Cops are with the People! Congratulations to the Law Enforcement Officers of the Hetmanate]. [Online]. Available at: <https://sal0.li/B315903> [In Ukrainian].

Kobyletskyi, M. 2007. *Mahdeburzke pravo v Hetmanshchyni* [Magdeburg Law in the Hetmanate]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. № 12. S. 159–162. [In Ukrainian].

Kokoshko, F. I. 2018. *Istoryko-pravovy aspekt rozvytku zvychaevoho prava.* [Historical and Legal Aspect of the Development of Customary Law]. *Sudovo-psykholohichna ekspertyza. Zastosuvannia polihrafa ta spetsialnykh znan v yurydychnii praktysi: Elektronnyi zhurnal* / [redkol.: Nazarov O. A. (holov. red.) ta in.]. № 6 (17). [Online]. Available at: <https://sal0.li/75e568A> [In Ukrainian].

Kosenko, L. O. 2007. *Kozaky: Lytsarskyi orden Ukrainy: Fakty. Mify. Kommentari* [Cossacks: Knightly Order of Ukraine: Facts. Myths. Comments]. Kharkiv: Shkola. [In Ukrainian].

Lutsyk, A. 2009. *Sudochynstvo na Ukrainykykh zemliakh u druhii polovyny XVII — seredyni XVIII st.* [Judiciary in the Ukrainian Lands in the Second Half of the Seventeenth — Mid-Eighteenth Century]. *Aktualni pytannia istorii ta kultury: Materialy naukovo-teoretychnoi konferentsii vykladachiv, aspirantiv ta studentiv*. Sumy: SumDU. S. 112–115. [In Ukrainian].

Makarenko, O. M. 2015. *Istoriia derzhavnosti yak faktor derzhavotvorennia v Ukraini* [The History of Statehood as a Factor of State Formation in Ukraine]. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia*. Vyp. 2. S. 43–49. [In Ukrainian].

Melnyk, M. O. 2014. Sudova reforma hetmana K. Rozumovskoho naprykintsi XVIII st. [The Judicial Reform of Hetman K. Razumovsky at the End of the Eighteenth Century]. *Siversshchyna v istorii Ukrainy: zbirnyk naukovykh prats*. Vyp. 7. S. 137–139. [In Ukrainian].

Nikolayenko, T. B. 2015. Osoblyvosti kryminalnoi vidpovidalnosti kozakiv i viiskovoi starshyny za zvychaevym pravom Zaporozkoi Sichi seredyny XVI — seredyny XVII st. [Peculiarities of Criminal Liability of Cossacks and Military Sergeants under the Customary Law of the Zaporozhian Sich mid XVI — mid XVII Century]. *Pravo i suspil'stvo*. № 5.2 (2). S. 182–191. [In Ukrainian].

Okhrimenko Yu. 2015. Lvivska politsiia — odna z naidavnishykh u sviti [Lviv Police is One of the Oldest in the World]. *Mist. Tyzhnevyy dlia ukrainsiv usyoho svitu*. 29 zhovtnya. [Online]. Available at: <https://salo.li/daA9535F> (data zvernennya: 12.10.2024). [In Ukrainian].

Panashenko, V. V. 2010. Okhotnytski polky [Hunting regiments]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*: u 10 t. T. 7: Mi — O. Kyiv: Naukova dumka. S. 707–708. [In Ukrainian].

Prystash, L. T. 2015. Aparat upravlinnia ta sudivnytstvo za hetmanuvannia Bohdana Khmelnytskoho [The Administration and Judiciary During the Reign of Bohdan Khmelnytsky]. *Aktualni problemy vdoskonalennia chynnoho zakonodavstva Ukrainy*. Vyp. 39. S. 44–55. [In Ukrainian].

Putro, O. I. 2008. *Hetman Kyrylo Rozumovskiy ta yoho doba (z istorii ukrainskoho derzhavotvorennya XVIII st.)* [Hetman Kyrylo Razumovsky and His Era (from the History of the Ukrainian State of XVIII Century)]: Monografiya: v 2 ch. Ch. I. Kyiv. [In Ukrainian].

Rudyuk, V. S. 2018. Sudova vlada v Ukraini (X–XVIII st.): filosofsko-istorychnyi analiz [The Judiciary in Ukraine in X–XVIII Century: Philosophical and Historical Analysis]. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava*. № 1–2. S. 146–158. [In Ukrainian].

Sas, P. M. 2003. Viit [Head of Hromada]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*: u 10 t. T. 1: A–B. Kyiv: Naukova dumka. S. 535. [In Ukrainian].

Skal'kovs'kyi, A. 1886. *Kak sudili i ryadili v Sechi Zaporozhskoy* [Trials in Zaporozhian Sich]. Kiyevskaya starina. № 3. [In Russian].

Slabchenko, M. Ye. 1927. Sotsialno-pravova orhanizatsiia Sichi Zaporozkoji. [Social and Legal Organization of the Zaporozhian Sich]. *Pratsi komisii dlia vyuchuvannia istorii zakhidno-ruskoho ta ukrainskoho prava*. Vyp. 3. S. 203–340. [In Ukrainian].

Sobchuk, V. D. 2013. Ustava na voloky [The Legal Act on Land Reform]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*: u 10 t. T. 10: T — Ya. Kyiv: Nauk. dumka. S. 253–254. [In Ukrainian].

Stanislavs'kyi, V. V. 2007. Kompaniiski polky [Company Regiments]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*: u 10 t. T. 4: Ka — Kom. Kyiv: Naukova dumka, 2007. S. 489. [In Ukrainian].

Taranenko, M. H. & Taranenko, M. M. 2017. Pravovidnosyny, sudoustrii, zlochyyny, ta pokarannia na Zaporozkii Sichi [Legal Relations, Judiciary, Crimes, and Punishment in the Zaporozhian Sich]. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy «Kyivskiy politekhnichnyi instytut imeni Ihoria Sikorskoho»*. Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo. Vyp. 3/4 (35/36). S. 117–122. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2017.3/4\(35/36\).152801](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2017.3/4(35/36).152801) [In Ukrainian].

Usenko, I. B. ta in. 2006. *Pravovyyi zvychai yak dzherelo ukrains'koho prava IX–XIX st.* [Legal Custom as a Source of Ukrainian Law]. Kyiv: Nauk. dumka. [In Ukrainian].

Chubatyi, M. 1925. Pravne stanovyshe tserkvy v Kozatskii Derzhavi [The legal status of the Church in the Cossack State]. *Bohosloviya*. T. 3. Ch. 2. [In Ukrainian].

Shevchenko, O. O. 1996. *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: khrestomatiia* [History of State and Law of Ukraine: a Textbook]. Kyiv. [In Ukrainian].

Shcherbak, V. O. 2000. *Ukrainske kozatstvo: formuvannia sotsialnoho stanu. Druha polovyna XV — seredyna XVII st.* [Ukrainian Cossacks: Formation of a Social Class. The Second Half of the XV — mid XVII Century]. Kyiv. [In Ukrainian].

Shcherbatiuk, V. M & Sokur, Yu. V. 2017. Zarodzhennia protoderzhavnykh i derzhavnykh ob'jednan' na terenakh Ukrainy [The Emergence of Proto-State and State Associations in Ukraine]. *Yurydychnyi chasopys Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav*. № 1 (13). S. 138–151. [In Ukrainian].

Shcherbatiuk V. M., ta in. 2022. *Istoriia sudovykh i pravookhoronnykh orhaniv Ukrainy. Kurs leksij [History of the Judicial and Law Enforcement Agencies of Ukraine. Course of Lectures]*. Kyiv: Feniks. [In Ukrainian].

Shcherbatiuk, V. M. & Sokur, Yu. V. & Oryshchenko, Yu. V. 2020. Kozats'ke pravo Zaporoz'koji Sichi v kontexti ukrajins'koho pravotvorennia [Cossack Law of Zaporizhzhya Sich in the Context of Ukrainian Law-Making]. *Naukovyi visnyk Natsional'noi akademiji vnutrishnikh sprav*. № 1 (114). S. 53–61. [In Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.33270/01201141.53>.

Yavornyts'kyi, D. 1990. *Istoriia zaporoz'kykh kozakiv [History of the Zaporozhian Cossacks]*: u 3 t. T. 1. Kyiv: Nauk. dumka. [In Ukrainian].

УДК 94(4)(438)«1886-1918»

DOI: 10.20535/2307-5244.60.2025.338303

М. А. Журба

ORCID: 0000-0001-9691-8913

*Український державний університет
імені Михайла Драгоманова, Київ (Україна)*

М. М. Приходько

ORCID: 0000-0002-7428-8540

*Український державний університет
імені Михайла Драгоманова, Київ (Україна)*

М. Zhurba

Ukrainian State Dragomanov University, Kyiv (Ukraine)

М. Prykhodko

Ukrainian State Dragomanov University, Kyiv (Ukraine)

ЛІТЕРАТУРНЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ АДАМА МІЦКЕВИЧА (1886–1891 рр.)

Literary Association Named after Adam Mitskevich (1886–1891)

У статті висвітлюється діяльність Літературного товариства імені Адама Міцкевича в перші роки його існування, з акцентом на знакові події формування адміністративної структури та налагодження видавництва часопису. Аналізується формування внутрішньої роботи, фінансування, адміністрування та комунікації всередині організації. З'ясовано, які інструменти поширення знань про творчість А. Міцкевича використовувало товариство, особливості видання творів поета. В дослідженні простежується історія товариства в перші роки його існування в призмі проблем та шляхів їх вирішення.